

Eiyad S. Al-Kutubi. *Mulla Şadrâ and Eschatology: Evolution of Being*. London & New York: Routledge, 2015. vii+151 sayfa. ISBN: 9781138794160.

Sümeyye Parıldar*

Eiyad S. Al-Kutubi, kitabının girişinde alışılmış bir üslupla merkezî iddiasını ve kitabı yazmadaki gayesini önceleyerek, ilk olarak kitabının özetini sunar. Kitabın ana teması olan Molla Sadrâ'nın (ö. 1050/1641) haşir düşüncesi, filozofun *Zâdü'l-müsâfir* metni esas alınarak incelenmiştir. Yazar, bunu bir imkâna dönüştürerek haşir tartışmasını istediği noktalarda genişletir; başka konular ve kitaplarla bir arada işler. Örneğin, haşirle irtibatlı olmakla birlikte kendi başlarına da geniş olan cevheri hareket (*hareket-i cevherî*) gibi konuları da ele alır, fakat bunların derinliklerinde kaybolmaz. Al-Kutubi *Esfârü'l-erba'a*, *el-Mebde ve'l-me'âd*, *Şevâhidü'r-ru-bûbiyye*, *el-Hikmetü'l-arşîyye* ve *Tefsîrü'l-Kur'an* gibi Sadrâ'nın diğer kitaplarından alıntılarla da sunumunu zenginleştirir. Ayrıca, *Zâdü'l-müsâfir*'deki kavramlar ve teorik tartışmaların detaylarına, haşir meselesi bağlamından kopmaksızın yer verir.

Molla Sadrâ'nın öne çıkan özelliklerinden birisi, nassi kaynaklı olan kelâmi meseleleri akli ve felsefi yaklaşımla delillendirmeye yönelik çabasıdır. Al-Kutubi de kavramsal ve teorik çerçeveyi aslına yakın bir şekilde takip etmeyi tercih etmiş görünüyor. Bu, zaman zaman Sadrâ'yı anlamamızı kolaylaştıran bir tercih olsa da kitabın, filozofun sunumunu aşan bir vaadi olup olmadığı hususunda okuyucuyu meraklandırıyor. Esasında, *Mulla Sadrâ and Eschatology*, *Zâdü'l-müsâfir*'in başında listelenen ve Molla Sadrâ'nın haşir meselesinin anlaşılması için bilinmesi gerektiğini söylediği ilkelerin detaylı bir incelemesidir. Bu ilkeler şöyle listelenebilir: (i) Varlığın mahiyete asaleti; (ii) bireyleşme (*teşahhus*) ve varlığın, özleri itibarıyla aynı, fakat itibar ve isimlendirme cihetinden farklılaştıkları; (iii) varlığın kendisini farklı derece, yoğunluk, şiddet ve zaafarda gösterdiği; (iv) şeyin aslını teşkil eden gerçeklik ile suretin aynılığı; (v) bedenin nefse göre ikincil oluşu ve nefis tarafından şekillenmişliği; (vi) hayal yetisinin beden ve nefis arasında yer alan berzahi bir cevher oluşu; (vii) bunu takiben hayal yetisinin, hayali formla-

* Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

rı bir kap gibi taşıyıcı olmaktan ziyade bütün bu formların nefisle bir olduğunun kabulü; (viii) görmenin, zihin dışındaki formun özdeşinin insanda yaratılması ile gerçekleşmesi; (ix) görünen çokluğa rağmen varlığın bir oluşu; (x) insanın, varlığın bir dizi tezahürünü art arda ortaya koyabilmesi; (xi) ölümün, nefsin tekamülünün neticesi olması; (xii) Tanrı'nın insanı, maddesel duyuyla elde edilemez formları oluşturabilir bir yeti ile yarattığı; (xiii) insani hallerin gelişmesinin insanın dış dünyada etkiler oluşturur hale gelmesi ile neticelenebileceği; (xiv) her bir varlığın bireyleşmesinin birden fazla derecede gerçekleşmesi (4-5).

Molla Sadrâ'nın, eskatoloji gibi bir konuda neredeyse felsefi düşüncesinin her alanına dokunan ilkelerden oluşan bir liste sunması rastlantısal değildir. Bunun bir sebebi, Molla Sadrâ'nın sistem düşünürü oluşu ve bunun, felsefesindeki her bir kavramın diğer kavramlarla irtibatlı ve bir bütün içerisinde incelenmeyi dayatmasıdır. Bu yüzden *Esfârü'l-erba'a* kitabında da benzer bir listenin yer alması şaşırtıcı değildir. *Zâdü'l-müsâfir*'deki listenin böylesi geniş kapsamlı oluşunun diğer bir nedeni de, haşir meselesinin Molla Sadrâ düşüncesindeki özel konumudur. O, kendisinden önce gelen geleneklerin hemen hepsini meşgul etmiş bu meseleyi, özgün bir çözüme kavuşturarak nihayetlendirme gayesini taşır. Molla Sadrâ'nın bu konuya gösterdiği ihtimam, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) filozoflara getirdiği eleştirinin yüzyıllar sonrasına bir yansıması olarak da okunabilir ve bu yönüyle daha geniş bir İslâm felsefe tarihi okumasının parçası kılınabilirse de, Al-Kutubi bu tarz sorularla odak noktasını kaybetmemekte kararlı görünmektedir. Dolayısıyla yazar, Sadrâ'nın, eserinde ilgi gösterdiği düşünce ve düşünürlerin ötesine geçerek Sadrâcı eskatolojiyi, düşünce tarihi içerisinde konumlandırmaya kitabında yer ayırmamaktadır. Diğer taraftan Al-Kutubi, Sadrâ sisteminin Gazzâlî ile irtibatını göz ardı etmemiş ve hayal yetisinin yeni yorumunda Sadrâ'nın üzerinde en fazla etki sahibi düşünürler arasında Gazzâlî'yi de analiz etmiştir (90-93).

Molla Sadrâ'nın yazım usulü, *Esfârü'l-erba'a* gibi büyük eserleri yanında pek çok diğer metninde de görüleceği üzere, genel anlamda *tarihseldir*; yani işlediği konu ne ise, öncelikli olarak kendisinden evvel ortaya konulan fikirleri açıklar. Bundan sonraki aşamada neredeyse her zaman, zikrettiği bütün yorumları reddetmek gelir. Örneğin, *Zâdü'l-müsâfir*'de de önce nassi yorumlarıyla mütekellimlerin, rasyonel ve sembollere dayanan yorumlarıyla Meşşâilerin durumlarını ve bunların yanında Sühreverdî'nin (ö. 587/1191) ve İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) görüşlerini sunar. İbnü'l-Arabî'nin teorileştirdiği *hayal* kavramı Sadrâ için en temel kavramlardan biri haline gelmişse de o, bütün haliyle İbnü'l-Arabî dâhil zikredilen gruplardan hiçbirisinin haşir teorisini takip etmediğini izhar eder.

Al-Kutubi, bedensel haşir konusunu, Kur'an ve sünnetin kaynaklığıyla başlatır, sonrasında nefis ve asli parçalar (*el-eczâ el-cüz'iyye*) kavramları ile irtibatlı olarak ele alır (11). On birinci yüzyıldan itibaren ise mütekellimlerin geliştirdiği teoriler ortaya

çıkar. İbn Sînâ (ö. 428/1037) konuyu, din dilinin özellikleri arasında, sembolik kullanımın varlığına işaret ederek değerlendirmiştir (12). Sadrâ mütekelimeleri, aklın ve tabiatın kurallarıyla açıkça çelişen bir dizi prensibi öne sürdükleri için eleştirir. Diğer taraftan ona göre, İbn Sînâ, Fârâbî (ö. 339/950) ve de Sühreverdi'nin ortaya koydukları teoriler de Kur'an'ın yorumuna dayanmadıkları için yetersiz kalırlar (14).

Molla Sadrâ'nın *Zâdü'l-müsâfir* metninin girişinde verdiği liste özenle seçilmiş bir düzene sahiptir. Al-Kutubi de Sadrâ'yı takip ederek varlık, bireyleşme, cevheri hareket ve insanın tabiatına dair başlıklarla Molla Sadrâ düşüncesinin ilgili teorilerini analiz eder. Bedensel haşir konusu, birey oluşun muhafazasıyla birlikte bedensel haşir incelemesine dönüştürülür. Böylesi bir teorik açıklamanın mekanizması, cevheri hareket ile ortaya konulmaktadır ve merkezde artık yaratıcı bir nitelik taşıyan hayal kavramı yer almaktadır. Bedensel bir haşir teorisinin açıklaması gereken öncelikli mesele, bir defa yok olduktan sonra beden tekrar oluşmasının, ruh göçüne imkân verecek boşluklar bırakmaksızın nasıl gerçekleşeceği (119). Burada sürekliliği ve bireyselliği sağlayan ilke de *hayal* üzerinden açıklanacaktır.

Molla Sadrâ, varlığı her bir gerçekliğin kaynağı olarak kabul eder. Birliğin ve çokluğun ilkesi olan varlık, tek tek var olan şeylerin birbirinden ayrılmasını sağlayan ve bireyleşmenin ilkesidir. Her mevcut, var olduğu andan itibaren cevherinde hareket eder. İnsan da bu tablonun dışında yer almaz. Böylece beden ve nefis arasındaki ikilik, Sadrâ sisteminde cevheri hareket ilkesi aracılığıyla ortadan kalkar. İnsan, başlangıcı itibariyle maddesel, devam eden süreçte gittikçe maddeyle irtibatı azalan ve bekası itibariyle de gayricismani olan bir cevherdir (123-24). İnsanın gelişim aşamaları, varlıkta birer gerçeklik olarak yer alır ve insan, ikinci evresinde hayali bir varlık haline gelir (110, vd).

Molla Sadrâ için hayal yetisi, insanın bir yetisi ya da hayal âlemi ile irtibatı sağlayan bir aracı olmaktan öte insanın nefsanî gelişiminin ana motorudur ve onun sayesinde insan bir tür varlıktan diğer bir türe geçiş yapar (124). Burada Al-Kutubi'nin, hayal kavramının insanın dış duyularını da içerecek şekilde genişletildiğine yer vermesi, onun dikkatli okumasını ortaya koyan inceliklerden biridir. Al-Kutubi, bu genişletilmiş okumanın öneminin farkındadır ve İbnü'l-Arabî'nin hayal yetisi için Henry Corbin'in sıkça kullandığı "yaratıcı hayal nosyonu"¹ benzer biçimde Sadrâ'nın kullandığı "yaratıcı duyumsama (*creative perception*)" kavramsallaştırmasına değinir (105-12).

1 Her ne kadar yaratıcı hayal kavramında öncelikle hatırlanması gereken isim Corbin olsa da, hem Chittick hem de Corbin İbnü'l-Arabî sisteminde hayal kavramının önemini vurgulayan ve kavramı detaylı analiz eden isimler olarak zikredilmelidir. William Chittick, *The Sufi Path of Knowledge: Ibn al-'Arabî's Metaphysics of Imagination* (Albany: SUNY Press, 1989); Henry Corbin, *Alone with the alone: Creative Imagination in the Şûfîsm of Ibn 'Arabî* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1998).

Al-Kutubi'ye göre, bedensel haşir düşüncesini ortaya koyarken, insanın hayal yetisini, onun ikinci varlık evresi ile özdeşleştirilmesi Sadrâ'yı özgün kılan bir yaklaşımdır. Her ne kadar maddesel beden yok oluş ve bozuluşa konu olsa da, o aynı zamanda bir üst varlıksal aşamada, yani hayali bedende içerilmektedir. Böylece bedensel haşir, artık bir inanç meselesi olmanın yanı sıra, insanın evrim sürecinin "tabii bir aşamasıdır" (124).

Al-Kutubi, Molla Sadrâ'nın esasında kutsal kitaba dayanarak ortaya koyduğu bu teorinin, kitabı olanın bir yorumunun ortaya konması açısından da, Molla Sadrâ'nın aşkın hikmet projesinin hermenötik önemini ortaya koyduğunu düşünür (124-25). Sadrâ'nın hermenötik metoduna ve Kur'an'ı yorumlama konusundaki özgün bir konumuna işaret eden Al-Kutubi, gelecek çalışmalarda Sadrâ'nın bu yönünün de detaylandırılarak ele alınması gerekliliğine de dikkat çekmek ister gibidir.

Molla Sadrâ çalışmalarına dair önemli bir katkı olan çalışma, hem bu alandaki araştırmacılar hem de Molla Sadrâ'nın teorilerine aşına olmayan kişiler için anlaşılır ve yoğun bir analiz vaat ediyor. Yazar, Sadrâ'yı, kendisinden önceki geleneklerle titiz bir şekilde ilişkilendiriyor ki bunda Sadrâ'nın kendi sunumunun da etkili olduğu muhakkak. Ayrıca, Sadrâ'nın *Zâdü'l-müsâfir* haricindeki geniş külliyatını da, ele aldığı konu çerçevesinde etkin bir biçimde kullanarak, bir anlamda Sadrâ'yı kendi eserleri ile bir şerhe tabi tutuyor. Bunu söylemekle birlikte, Al-Kutubi'nin çalışmasının bir eksikliği, Sadrâ'nın teorisini detaylı bir biçimde ele almasına rağmen, Sadrâ'nın haşir meselesine getirdiği yaklaşımın hangi sorunları çözdüğünü, Molla Sadrâ düşüncesi içerisinde ve de İslâm düşüncesi bağlamında neden önemli olduğunu yeterince belirgin kılamamasıdır. Bunun temel sebeplerinden birisi yazarın, Sadrâ üzerine ortaya konmuş ikincil literatürden istifade etmiş olmasına rağmen, bu literatürle etkin bir diyaloga girerek çalışmasının özgün yanını net bir biçimde belirtmemiş olmasıdır. Buna ek olarak, Latimah-Parvin Peerwani'nin kısa değerlendirmesi² ve Christian Jambet'in kitabı,³ haşir meselesi ile irtibatlı çalışmalar olmasına rağmen Al-Kutubi'nin değerlendirmesinde yer bulmamıştır. Netice olarak söylenmelidir ki, Al-Kutubi'nin incelikli okuması ve titizliği, Sadrâ'nın görüşlerini doğru bir biçimde ortaya koyan ve tekrar tekrar okunmayı hak eden yoğun bir eseri literatüre kazandırmıştır.

2 Latimah-Parvin Peerwani, "Mullâ Sadra: Provision for a Traveler on the Spiritual Path to Being (*Zâdü'l-müsâfir*)," *Ishraq: Islamic Philosophy Yearbook* 6 (2015): 71-86.

3 Christian Jambet, *L'Acte d'Être: la Philosophie de la Révélation chez Mollâ Sadrâ* (Paris: Fayard, 2002); *The Act of Being: The Philosophy of Revelation in Mullâ Sadrâ*, çev. Jeff Fort (New York: Zone Books, 2006).